

Олеся Мартіна

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК ПОКАЗНИК ЗАГАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ (на основі мовної спадщини Івана Огієнка)

У статті розглянуто теоретичні аспекти формування правильності мовлення, педагогічні та лінгвістичні умови формування мовленнєвої культури та оволодіння мовленнєвими засобами учнів початкових класів; окреслено шляхи і способи покращення їх комунікативної діяльності та удосконалення практичної підготовленості вчителя до роботи з дітьми.

Ключові слова: культура мови, культура мовлення, комунікативно-мовленнєві вміння, літературні норми, педагогічна діяльність, педагогічна майстерність, професійна діяльність, граматична правильність, мовна особистість, зв'язне мовлення.

Актуальність теми зумовлена пріоритетними напрямками, визначеними в законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті, Державному стандарті початкової загальної освіти, Концепції мовної освіти в Україні, Концепції навчання державної мови в школах України щодо підвищення теоретико-методичного рівня навчання української мови в початковій школі. У цьому контексті особливої ваги набуває мета початкової мовної освіти – формування національно свідомої, духовно багатогранної особистості, яка володіє вміннями комунікативно доцільно використовувати мовні засоби в різних сферах і видах мовленнєвої діяльності.

Велику увагу майстерності мовлення приділяв Іван Огієнко: «Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу». Відстоюючи єдність і соборність української нації та держави, вчений наголошує на мовних цінностях народу. «Мова – це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного і національного, це форма національного організування. Мова – душа і цінність кожної національності, її святощі і найміцніший скарб... і доки живе мова – житиме й народ, як національність... Не стане мови, не стане національності» [2, с.7].

За словами І. Огієнка, мова належить до соціальних і духовних цінностей народу, в ній найяскравіше виявляється ментальність українця, його психіка, ця найперша сторона нашого психічного «Я». Як громадський діяч, учений пов'язує рідну мову з державними цінностями, які оновлюються в духовній культурі кожного народу. Рідна мова, наголошує він, то найважливіший ґрунт духовного й культурного зростання народу, рідна мова – то «сила культури, а культура – сила народу» [2, с.11]. Рідна мова давно вже пересікає як приватне, так і державне життя. Як патріот своєї країни, вчений стверджує, що тільки рідна мова є для людини найвищою цінністю, оскільки приносить найбільше й найглибше особисте щастя, водночас вона є і найвищою державною цінністю, оскільки формує найсильніші патріотичні характери.

Державний стандарт початкової загальної освіти орієнтує вчителя на формування в учнів комунікативних умінь у процесі засвоєння мовних знань. Особливість рідної мови як навчальної дисципліни полягає в тому, що вона є не тільки предметом вивчення, а й найважливішим засобом виховання і розвитку особистості [6, с.31].

Різні аспекти формування мовленнєвої культури школярів відбито в працях сучасних дослідників, зокрема питання мовленнєвої особистості (М. Вашуленко, Є. Голобородько, О. Горошкіна, С. Єрмоленко, Л. Мацько, Л. Мамчур, Л. Паламар, Г. Сагач, О. Смолинська); взаємодії мови та світу людини, мовної гармонізації свідомості, мови як поліфункційного духовного явища (Н. Арутюнова, Ю. Жадько, В. Жадько, І. Левяш, О. Федик та ін.); мовленнєвої культури в системі культури особистості (Г. Гладіна, М. Львов, Т. Ладиженська, Л. Мацько, Т. Окунович, В. Соколова, В. Сьоміна, Н. Політова); мовного етикету, національних аспектів мовного етикету (З. Бакум, С. Богдан, Я. Радевич-Винницький, М. Стельмахович, Н. Формановська, Є. Чак та ін.); місця риторико-мовленнєвого компонента в педагогічній діяльності вчителів загальноосвітніх шкіл різного типу (М. Вашуленко, І. Зязюн, А. Капська, М. Пентилюк, Г. Сагач). Психологічні аспекти зазначеної проблеми представлено в роботах Б. Бадмасва, М. Жинкіна, О. Леонтєва, С. Карпова та інших; лінгводидактичні та методичні аспекти відбито в дослідженнях А. Богуш, М. Вашуленка, Л. Варзацької, М. Пентилюк, О. Савченко та інших.

Проблема розвитку мовлення завжди була і є однією з найважливіших у системі початкового навчання. Вироблення в учнів навичок практичного володіння рідною (українською) мовою, вміння правильно будувати висловлювання в усній і письмовій формі – основне завдання, яке постає перед школою.

Мета пропонованої статті – теоретично обґрунтувати ефективність педагогічних умов формування культури мовлення молодших школярів та окреслити шляхи оптимізації мовного виховання учнів.

Метою навчання рідної мови є формування національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка володіє відповідними вміннями й навичками, вільно користується засобами рідної мови – її стилями, типами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо).

Кожен інтелігент, на думку Івана Оєienка, повинен «виховувати» в своїй родині не тільки соборну літературну мову, але й добру літературну вимову, оскільки добра літературна вимова – ознака інтелігентності людини, вона «цементує народ у свідому націю і надає йому почуття одності, де б він не жив і до якої держави не належав би» [11, с.8].

Мовленнєвий розвиток дитини є досить широким поняттям, яке охоплює рівень сформованості звукомови, його відповідності загальноприйнятим орфоепічним нормам української мови, обсяг словникового запасу і граматичну організацію мовлення. Мовлення учнів розвивається, якщо вони набувають здатності розуміти лексичне і граматичне значення слова, словосполучення, речення, тобто якщо запам'ятовується матеріальна оболонка відповідного мовного знака і правильно співвідноситься з явищем позамовної реальності [8, с.50]. За умови правильних методичних підходів, належної організації і навчально-методичного процесу навчання рідної мови в початкових класах в учнів успішно формуються вміння слухати і розуміти почуте, висловлюватися, вступати в діалог і полілог [8, с.29].

Сучасна школа потребує вдосконалення методики та методичного процесу формування комунікативних умінь, оскільки сучасні програмні вимоги спрямовано на вдосконалення національної системи освіти, збереження куль-

турної спадщини українського народу, зокрема української мови. Особливої значущості набуває своєчасно організована робота щодо формування комунікативних умінь, яка є міцним підґрунтям для подальшого успішного навчання читання і письма дітей у школі. Основним завданням вивчення рідної мови є розвиток мовлення. «Розвиток мовлення – це принцип у роботі з читання, граматики і правопису. Робота над правильною вимовою, чіткістю і виразністю усного мовлення, над збагаченням словника, правильним і точним вживанням слова, над словосполученням, зв'язним (контекстним) мовленням, над орфографічно грамотним письмом має стати основою кожного уроку» [12, с.7].

Розвиток зв'язного мовлення на уроках української мови – це робота, що проводиться вчителем спеціально і у зв'язку із вивченням шкільного курсу для того, щоб учні оволоділи мовними нормами, а також висловлювали свої думки в усній і писемній формі, користуючись потрібними мовними засобами у відповідності до мети, змісту і умов спілкування. За умови спеціально організованого систематичного навчання молодші школярі не тільки вчать правильно розмовляти, але й самостійно розв'язувати і творити мовні завдання, правильно висловлювати думки, спостереження, залежно від мети, місця, обставин.

Виходячи з того, що мовлення – це діяльність, яка передбачає використання мови з метою спілкування, пізнання, впливу на інших людей, основна увага повинна приділятися мовленнєвій діяльності як в усній, так і в писемній формі; цілеспрямовано вдосконалювати граматику мовлення учнів, учити їх сприймати і розуміти чуже мовлення, а також будувати висловлювання (тексти) у відповідності з нормами мови [2, с.62]. Увага до вдосконалення і розвитку усних видів мовлення має бути не менш важливою, ніж до вироблення письмових видів. Завдання всіляко розвивати і вдосконалювати у кожного учня вміння уважно слухати і говорити ясно, усвідомлено, по суті справа не менш значима, ніж проблема навчання елементарному читанню і письму».

Розвиток мовлення розглядається як основоположний, провідний принцип, що пронизує і об'єднує усі без винятку сторони мовленнєвої діяльності учнів. Джерелами мовленнєвого розвитку слугують: спілкування в повсякденному житті з ровесниками та дорослими, спостереження за навколишньою дійсністю, художня література та періодична преса для дітей, усна народна творчість, дитячі програми радіо та телебачення, діафільми, ігрова діяльність [4, с.20].

Навчальна мовленнєва діяльність містить роботу з удосконалення звуковимови; збагачення, уточнення й активізацію словникового запасу, формування граматичного ладу мовлення, заучування напам'ять невеличких віршів, потішок, скоромовок, дитячих пісенок, загадок, прислів'їв; формування діалогічного та монологічного мовлення.

Складова частина завдань з розвитку зв'язного мовлення має формувати у школярів уміння логічно і граматично правильно, з елементами виразності усно передавати почуте, побачене, пережите, прочитане. Слід також навчати дітей використовувати в діалогічному мовленні виразні засоби: жести, міміку, інтонації запитання, відповіді, захоплення, подиву, прохання, суму, страху, задоволення тощо [2, с.77].

Важливе значення для вчителя в розвитку мовлення молодших школярів мають і посібники, що подають дидактичний матеріал з української мови для різних класів. Вони допомагають урізноманітнити систему тренувальних вправ, організувати індивідуальну й колективну роботу. У цьому аспекті слід розглядати і значення збірника вправ і завдань та методичних посібників, що вміщують і тренувальні вправи та ігри.

Таким чином, аналізуючи джерела мовленнєвого розвитку, зміст навчальної мовленнєвої діяльності та систему існуючих норм мовної культури особистості школяра, слід визнати розвиток мовлення провідним принципом навчання. Одне з найголовніших завдань школи, зокрема, її початкової ланки, – навчити школярів змістовно, граматично правильно і стилістично вправно висловлювати думки в усній та писемній формах.

З розвитком мовлення тісно і органічно пов'язане насамперед питання інтелектуального розвитку особистості. Пізнання мови на різних її рівнях (фонетичному, словотвірному, лексичному, граматичному) є джерелом різнобічних знань, засобом розвитку мислення, мовлення, духовного збагачення людини. Йдеться про розвиток мовної, а точніше, мовленнєвої особистості. Мовленнєва особистість – це людина, яку розглядаємо з точки зору її готовності виконувати мовленнєві дії, той, хто привласнює мову, для кого мова є мовленням. Мовленнєва особистість характеризується не лише тим, що вона знає про мову, а й тим, як вона може її використовувати.

Маємо визначити те, що провідна мета початкової мовної освіти, яка полягає, насамперед, у мовленнєвому розвитку школярів, нерідко просто декларувалася і, залишаючись невідкріпленою на технологічному рівні, була далекою від реалізації. Це стосується, зокрема, і того специфічного завдання, яке стоїть перед початковою ланкою загальноосвітньої школи і полягає у формуванні в учнів загальнонавчальних навичок, важливою складовою яких є загальномовленнєві уміння й навички. Це навичка аудіювання (слухання мовлення і розуміння його), власне говоріння, читання й письма. Усе це – складові навчальної мовленнєвої діяльності, вони є водночас і видами цієї діяльності.

Виховання культури спілкування школярів неможливе без формування в них точності й відповідальності. Ці якості характеризують культурну, ввічливу людину, яка вмє берегти свій і чужий час, не кидати слів і обіцянок на вітер, не підводити своєю неточністю або безвідповідальністю себе й товаришів. Точність і відповідальність необхідні в усьому: в роботі й навчанні, у виконанні громадських доручень та домашніх обов'язків.

Причиною низького рівня культури спілкування може бути вживання суржику – недостатнє володіння однією або кількома мовами, що є порушенням культури й етикетності мовлення. Тому для уникнення суржика потрібно не тільки свідомо розрізняти елементи обох мов, а й мати стійкі вміння й навички використання їх у мовленні.

Процес формування мовленнєвої культури має активний, творчий характер, що виявляється в індивідуальному виборі мовних форм і засобів; його не слід розглядати як механічне накопичення знань, а, насамперед, як допомогу дитині в усвідомленні культурного значення різних форм мовлення для неантагоністичного існування в сучасних соціокультурних умовах. Абсолютно регламентувати процес формування мовленнєвої культури школярів неможливо, оскільки в ньому досить чітко простежується залежність від інтуїтивних елементів, від предметно-понятійного змісту ситуації спілкування, від конкретних умов комунікації, мовленнєвої діяльності. Мовленнєва культура розглядається в контексті культури особистості, передбачає наслідування не лише норм, але й уміння свідомо добирати найбільш доречні варіанти мовленнєвої поведінки, знаходити відповідну до ситуації нову мовленнєву формулу, а це особистісна риса, що відображає рівень загальної культури особистості.

Культура спілкування – багатокomпонентне утворення, що ґрунтується на відповідних знаннях, уміннях, навичках, системі моральних цінностей і дає змо-

гу реалізувати комунікативну взаємодію з урахуванням етико-психологічних принципів та норм у конкретному суспільстві й конкретних ситуаціях; це набуті знання, уміння та навички спілкування, які створені, прийняті суспільством та реалізуються в ньому, віддзеркалюючи комунікативні традиції певного етносу.

Отже, культура спілкування молодших школярів – інтегроване поняття, що містить соціально-моральні норми поведінки і культури мовлення. Структура культури мовленнєвого спілкування молодшого школяра складається з правильності мовлення, комунікативної доцільності та інших якостей мовлення (точності, виразності), що реалізуються в мовних і немовних засобах спілкування та формулах мовленнєвого етикету.

Список використаних джерел:

1. Варзацька Л.О. Активізація мовленнєвої діяльності учнів. *Початкова школа*. 1991. №2. С. 23-28.
2. Вашуленко М. Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання. *Початкова школа*. 2001. №1. С. 11-14.
3. Вербещук С.В. Формування мовленнєвої культури учнів початкової школи в процесі літературного читання : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Херсон. 2016. 20 с.
4. Гольберт А.М. Особливості оволодіння учнями молодших класів лексику рідної мови. Київ, 1979.
5. Дорошенко С.І. та ін. *Методика викладання української мови* : навч. пос. : Київ : Вища школа. 1992. 380 с.
6. Наумчук М.М. Сучасний урок української мови в початковій школі (методика і технологія навчання). Тернопіль, 2001. 215с.
7. Огієнко І. *Наука про рідномовні обов'язки*. Львів : Фенікс, 1995.
8. Огієнко І. *Історія української літературної мови*. Вінніпег, 1949. С. 370.

The theoretical aspects of formation of correct speech, linguistic and pedagogical conditions of formation of speech culture and acquirement of speech means for pupils of primary school are examined in the article; the ways and the methods of improvement their communicative activities and perfection of teacher's practical training to work with children are described. New trends in school linguistic education include strengthening the practical orientation of the process of mastering the native language, the subordination of work to the linguistic theory to the interests of speech development of students. Formation of a nationally conscious, spiritually rich linguistic personality is the main task of a modern general education school and one of the priority directions of linguistic education. The proper level of communicative competence of students consists of many factors – the perfect development of their abilities and skills is communicatively justifiable to use the linguistic means of all levels of the Ukrainian language, the semantic and stylistic skills of the communicants, knowledge of all the components of the situation of communication. Consequently, work is being done on the formation of the Ukrainian language culture starting from the elementary level of the secondary school, since the acquired linguistic knowledge and speech skills at the junior school age become the basis for communicative perfection and broadcasting standards. In view of this, the purpose of the school language course is to ensure that the students' language competence is properly maintained, which is one of the most important conditions for their successful socialization.

Key words: the culture of language, communicative speech skills, literary standards, educational activities, pedagogical skills, professional activities, grammatical accuracy, linguistic identity.

Отримано: 29.10.2019 р.